

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

МІТКОВСЬКА ТЕТЯНА СЕРГІЇВНА

УДК 93:528.931(477)

**РОЗВИТОК ГІДРОГРАФІЇ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І
У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Миколаїв – 2018

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі історії, етнології та археології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Рижева Надія Олександрівна,
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського,
завідувач кафедри історії, етнології та археології

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Шаповалов Георгій Іванович,
Запорізький національний технічний
університет,
в. о. завідувача кафедри українознавства та
загальної мовної підготовки;

кандидат історичних наук
Роменська Олена Валеріївна,
Херсонська державна морська академія,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін

Захист відбудеться 30 травня 2018 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 38.134.01 у Миколаївському національному університеті імені В. О. Сухомлинського (54003, Миколаїв, вул. Нікольська, 24, ауд. № 01.322).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (54003, Миколаїв, вул. Нікольська, 24).

Автореферат розіслано 27 квітня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. А. Пархоменко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Українська історична наука кінця XX – початку XXI ст. переживає часи бурхливого розвитку. У контексті сучасних перетворень, що відбуваються в Україні, важливим є критичне осмислення та усвідомлення історичних здобутків минулого нашої країни для вирішення завдань її подальшого розвитку. Знання історії становлення будь-якої науки є необхідною передумовою для об'єктивного розуміння її місця, ролі та значення у соціально-політичному та економічному статусі суспільства.

На сьогодні морська галузь і, передусім, транспортний, промисловий і військово-морський флоту України – морської держави з добре розвинутою водною транспортною інфраструктурою, вимагають надійного навігаційно-гідрографічного забезпечення. Тому актуальним стає дослідження процесу зародження та розвитку гідрографічної служби – галузі, важливої для вирішення комплексу соціально-економічних і політичних проблем держави. Актуальність науково-дослідної роботи визначається необхідністю осмислення історії зародження гідрографічної та лоцманської служб для розуміння напрямів подальшого розвитку як транспортної галузі, так і Військово-Морських Сил України. Саме тому важливим видається об'єктивний науковий аналіз та визначення загальних і специфічних тенденцій процесу еволюції гідрографічних досліджень у Північному Причорномор'ї від створення Гідрографічної служби Чорноморського флоту і до початку XX ст.

Актуальність дослідження зумовлена постійно зростаючою потребою українського суспільства та держави, міжнародної спільноти у гідрографічній інформації й розумінні її досягнень як у минулому, так і в перспективі на майбутнє та вимогою комплексного вивчення розвитку й удосконалення системи гідрографічної служби на сучасному етапі.

Аналіз стану вивчення зазначеної проблеми свідчить, що у вітчизняній історіографії на сьогодні відсутні узагальнювальні дослідження з історії гідрографії Півдня України, не подана комплексна характеристика особливостей основних етапів зародження, становлення і розвитку гідрографічних служб Північного Причорномор'я, не проведено детального вивчення наукового внеску окремих представників цієї галузі, відсутні праці, присвячені історіографії репрезентованої теми, що й зумовлює актуальність цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження пов'язаний з розробкою планової теми «Актуальні проблеми історії Півдня України в загальноісторичному вимірі», що проводиться в Інституті історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (державний реєстраційний номер 0115U004380).

Мета і завдання дослідження. Основною метою дослідження є здійснення комплексного аналізу діяльності гідрографічної служби в південній Україні в період її зародження, становлення та поступального розвитку.

Для досягнення поставленої мети визначені **основні завдання:**

- з'ясувати ступінь наукової розробки теми, проаналізувати джерельну базу та методологічне забезпечення; висвітлити на основі вивчення та узагальнення комплексу наявних праць сучасний стан дослідження історії гідрографії Чорноморського регіону, їх повноту та сформувати репрезентативну джерельну базу;
- вивчити стан гідрографічних служб у державі та зокрема на Півдні України в XIX – на початку XX ст., динаміку формування системи управління та підготовки кадрового складу гідрографічної служби;
- розкрити роль гідрографічних досліджень в економічній, соціальній, військовій галузях, що полягала у своєчасному наданні достовірної, точної та повної гідрографічної інформації;
- виявити й обґрунтувати найістотніші наукові, організаційні, адміністративні складові формування основ Гідрографічної служби Чорноморського флоту в зазначений період;
- окреслити внесок вчених-гідрографів та офіцерів Чорноморського флоту в становленні теоретичних та прикладних основ гідрографічної науки;
- дослідити основні напрями діяльності гідрографічних служб; здійснити їх структурно-функціональний аналіз;
- висвітлити основні напрями гідрографічних досліджень на тлі економічної та військової політики і технічних реалій часу;
- визначити коло питань, які потребують подальшого дослідження різних аспектів теми.

Об'єкт дослідження – історія гідрографічної служби Північного Причорномор'я в XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є процес зародження, становлення та розвитку установ гідрографічної служби як соціально-економічної потреби часу у Північному Причорномор'ї та зокрема в Миколаєві.

Хронологічні межі дослідження: нижня межа визначається 1803 роком, коли в Миколаєві створено Гідрографічне Депо карт, що стало провідною гідрографічною установою Чорноморського флоту в XIX ст. Верхня межа пов'язана з революційними процесами 1917 року та докорінною зміною стану гідрографічної служби.

Територіальні межі дослідження включають ті регіони Півдня України, що підпадали під сферу діяльності Гідрографічної служби Чорноморського флоту у визначений хронологічний період.

Методологічна база дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, історизму, науковості, багатофакторності, системності і всебічності аналізу проблеми, опори на історичні джерела та принцип історіографічної традиції. При написанні дисертації використовувалися загальнонаукові, загальноісторичні та спеціально-історичні методи наукового дослідження. Робота носить комплексний, міждисциплінарний характер, тому її основи пов'язані з фундаментальними положеннями таких наук, як всесвітня історія, історія науки і техніки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі сучасних методів дослідження вперше:

- проведено аналіз історичного процесу становлення й розвитку гідрографічної служби Півдня України в ХІХ – на початку ХХ ст. як важливої складової державної системи;

- виділено та розглянуто етапи розвитку гідрографічних досліджень в українському територіальному просторі у вказаних хронологічних межах. Кожен етап проаналізовано на широкому історичному тлі з поєднанням комплексу складників: економічного – динаміка формування гідрографічних потреб у торговельно-промисловому та військово-морському комплексах; соціально-політичного – вплив на стан галузі економічних реформ, воєн, соціальних потрясінь; технічного – зосередження у гідрографічній галузі новітніх зразків наукових, технологічних досягнень, кращих зразків світового та вітчизняного приладобудування, що реалізувалися та застосовувались у процесі гідрографічних досліджень.

На базі ґрунтовного аналізу історичних джерел, більшість яких уперше введено до наукового обігу:

- здійснено комплексне дослідження змін у запитах на гідрографічну, військово-технічну, наукову інформацію та послуги, а також змін в ієрархічній структурі, функціях та технічних засобах гідрографічної служби досліджуваного регіону залежно від економічного розвитку та історичних подій;

- указано на важливість гідрографічних досліджень у таких економічних сферах регіону, як безпека мореплавства та життєдіяльності, торгівля, транспорт, оборонна промисловість та інших;

- розкрито значущість наукового доробку провідних вчених-гідрографів, їх внесок у забезпечення безпеки плавання як цивільного, так і військового флотів та їх значення на тлі європейської науки;

- окреслено напрями діяльності окремих підрозділів гідрографічної служби Північного Причорномор'я: гідрографічних експедицій та картографування, лоцманської служби, служби маяків та інших;

- встановлено чинники, що негативно впливали на розвиток гідрографії впродовж означеного періоду: економічна відсталість Російської імперії та бюрократичні перепони.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання результатів даного дослідження у контексті порівняльно-історичного аналізу для оцінки сучасних і прогнозування майбутніх тенденцій розвитку гідрографічної науки.

Матеріали дослідження корисні при підготовці монографій і курсів лекцій з історії гідрографічної науки, військово-морського та цивільного флотів, розвитку морських та річкових транспортних сполучень України, а також для створення узагальнювальних праць з історичного краєзнавства, укладання біографічного довідника «Видатні гідрографи Чорноморського флоту». Викладений матеріал може використовуватися в практичній діяльності історичних музеїв.

Особистий внесок здобувача. Представлена робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, в якому обґрунтовано його наукову концепцію, методологічні та джерелознавчі засади, мету і завдання. Особистий внесок

полягає в залученні до розкриття важливої наукової проблеми широкого кола вперше введених до наукового обігу першоджерел, що дозволило розкрити принципи формування системи гідрографічної служби з використанням методу історико-наукової реконструкції. Висновки і результати, зокрема й ті, що характеризують наукову новизну, сформульовані й отримані здобувачем самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження пройшли апробацію на таких конференціях: III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (Київ, 20–21 травня 2004 р.); XI Кримських міжнародних наукових читаннях «Воронцови і російське дворянство: між Сходом і Заходом» (Алупка, 23–25 вересня 2008 р.); Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції «Воєнна історія Північного Причорномор'я і Таврії» (Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Альмінські читання» (Бахчисарай – Севастополь, 25–27 вересня 2011 р.); Науково-практичній конференції «Альмінські читання» (Бахчисарай, 28–30 вересня 2012 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 17–18 квітня 2015 р.); Миколаївській обласній науковій конференції «Військова історія Північного Причорномор'я» (Миколаїв, 30–31 березня 2016 р.); X Миколаївській обласній краєзнавчій конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження» (Миколаїв, 20–21 жовтня 2016 р.).

Публікації. Результати наукового дослідження викладені у 16 публікаціях автора, серед яких одна колективна монографія та 6 статей у фахових виданнях України, з них одну включено до міжнародної наукометричної бази, 1 стаття в іноземному виданні.

Структура та обсяг дисертації зумовлені поставленою метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (348 позицій), додатків, списку публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації. Загальний обсяг дисертації становить 248 сторінок, обсяг основного тексту – 182 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету та завдання дослідження, визначено об'єкт і предмет, хронологічні межі. Розкрито зв'язок дисертації з науковими програмами, планами та темами, визначено основні методи дослідження, наукову новизну, практичне значення і апробацію отриманих результатів.

У *першому розділі* «**Історіографія, джерельна база та методологія дослідження**» окреслено основні етапи історіографії та ступінь наукової розробки теми, охарактеризовано джерельний масив, покладений в основу дисертації, та визначено методологію наукового дослідження.

Підрозділ 1.1 «**Історіографія проблеми**» містить комплексний аналіз літератури щодо зародження, становлення та розвитку гідрографії Північного

Причорномор'я, здійснений за хронологічним принципом і систематизований за періодами. Історіографічний комплекс зазначеної проблеми умовно можна розділити за хронологічною послідовністю, що визначалася певною часовою специфікою: перший період обіймає наявну низку літератури включно до початку ХХ ст., другий – радянський період (до 1991 рр.) та третій – сучасний період (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).

Нами встановлено, що історіографія першого періоду містить дані про зародження гідрографічних знань та створення основ гідрографічної служби у південній Україні у контексті загальноісторичного розвитку краю, його географії, історії створення Чорноморського флоту та його служб. Так, перші згадки про застосування запорізькими козаками гідрографічних знань є у творі Г. де Боплана «Описання України». У творі Ф. Бруна «Чорномор'я: збірник досліджень з історії і географії Південної Росії. (1852–1877 рр.)» наводиться список карт ХІV–ХV ст., створених генуезькими купцями, які в цей період масово заселяють територію Криму, утворюючи фортеці-поселення. У першому томі фундаментальної праці історика Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків» окремих розділ присвячено гідрографії регіону. Праці ХІХ – початку ХХ ст., пов'язані з історією Морського міністерства Російської імперії, висвітлюють певні питання створення та розвитку його гідрографічних служб. Це твори відомих істориків В. Чубинського, С. Огороднікова, К. Манна, Д. Афанасьєва, Ф. Веселаго. Окремі питання, що пов'язані з досліджуваною темою, знайшли відбиття в низці робіт, присвячених певним її напрямом. Так, історія будівництва маяків у Російській імперії, зокрема в південному регіоні, викладена у працях П. Казакевича та Р. Баженова. Лоцманській службі присвячене дослідження І. Сабо.

Розвідки біографічного характеру, присвячені видатним гідрографам, є вагомим доповненням до розробки теми, що досліджується. У низці колективних робіт, монографій, статей, надрукованих у ХІХ – на початку ХХ ст., що за сюжетною лінією присвячені видатним постатям Чорноморського флоту ХІХ ст., виділяються праці А. Соколова, П. Белавенця, С. Крашеніннікова, А. Денисова, Ф. Врангеля. Загалом праці істориків ХІХ – початку ХХ ст., інколи маючи науково-популярний характер, усе ж уводили в обіг документальні матеріали, використовували тогочасну статистику, містили певний критичний аналіз щодо діяльності структур управління гідрографічної служби Російської імперії, зокрема Північного Причорномор'я. Слід зазначити, що вагомість дореволюційних досліджень полягає в тому, що їх автори стали свідками та особисто учасниками процесів, що відбувалися. Деякі праці є на сьогодні єдиним джерелом інформації. Саме вони започаткували основу для подальшого розгляду проблеми.

Представники другого, радянського історіографічного періоду тему зародження та розвитку чорноморської гідрографії у дореволюційні часи висвітлюють фрагментарно у контексті історії Російської імперії. Розвідки вирізняються необ'єктивним ставленням до минулого, недостатністю висвітлення дорадянського періоду, здебільшого мають науково-популярний характер. У наукових посібниках вчених-гідрографів, початок професійного шляху яких припав на дореволюційний період, історичний компонент практично відсутній.

Такими є праці Н. Матусевича, М. Корнілова, П. Мессера. Сформовані тенденції збереглися і в подальшому (1950–1980 рр.). Прикладом може слугувати історичний нарис «150 років Гідрографічної служби ВМФ», виданий Головним Управлінням Навігації та Океанографії Міністерства оборони СРСР (1977 р.). Прагнення авторів висвітлити проблему в значній історичній ретроспективі не дозволило комплексно подати матеріал досліджуваного нами періоду (XIX – початок XX ст.). Цінний матеріал про роль і місце морської галузі в становленні та розвитку Півдня України, у зміцненні економічних зв'язків українських губерній вміщено в монографіях відомих істориків і економістів другої половини XX ст.: Л. Мельника, В. Ярового, Б. Лемачко та інших. Розвідки, що вийшли з друку в означений період, вирізняються певною різноманітністю викладання матеріалу, більш глибокою документальною базою. Вагомим узагальнювальним доробком радянського періоду стала колективна праця під редакцією Л. Мітіна «Гідрографія Чорноморського флоту (1692–1982)». На жаль, досліджуваному нами періоду у цій праці відводиться незначна частина тексту, а основна увага приділена досягненням радянської доби.

Як свідчать публікації, інтерес до видатних особистостей у галузі гідрографічної науки XIX ст. не зникає і в радянський період. Гідрографам Чорноморського флоту присвячені дослідження істориків Ю. Крючкова, А. Лур'є, А. Добровольського, Б. Островського, М. Зубова, А. Дубравіна та багатьох інших.

Новий період у вивченні теми починається з проголошення незалежних держав на пострадянському просторі. У багатьох працях сучасних істориків досліджуваний нами період представлений у контексті соціально-політичних змін, економічного й культурного розвитку та взаємозв'язку з загальноєвропейськими процесами. Дослідники регіональної історії, вивчаючи особливості економічного розвитку України в означений період, зупиняються і на питаннях навігаційно-гідрографічного забезпечення мореплавства на Півдні України. Лоцманській службі як складовій гідрографічної служби присвячені розвідки К. Дубенко. Історії побудови маяків Північного Причорномор'я та Криму присвячені художньо-історичні нариси С. Аксентьєва. Окремі питання досліджуваної теми, зокрема біографічного характеру, висвітлено у монографіях дослідників Ю. Крючкова, Л. Левченко, Л. Михайлова.

Історії гідрографічної служби присвячена колективна монографія російських істориків «Історія гідрографічної служби Російського флоту» (1997 р.). Автори на широкій джерельній базі визначають історичні передумови виникнення гідрографічних знань на території, де постійно проживала велика кількість народів, існували держави від Київської Русі до сучасних України та Російської Федерації. Однак, досліджуваному нами періоду в історії Півдня України приділяється недостатньо уваги. Натомість стає очевидним, що працям українських істориків останнього періоду здебільшого притаманний широкий спектр поглядів на історичні події, намагання дати всебічну об'єктивну характеристику суспільно-політичних та економічних процесів, що відбувалися в означений період (Н. Рижева, Г. Шаповалов, О. Роменська, Л. Левченко). Проте, слід визнати, що у вітчизняній історіографії досліджувана нами тема не стала

предметом спеціального вивчення й узагальнювальних науково-дослідницьких робіт з історії гідрографічних досліджень ХІХ – початку ХХ ст. в Україні не проводилося.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» головним критерієм стало використання джерел, сукупність яких дозволила розглянути визначену проблему комплексно. Залучено всі види писемних джерел: неопубліковані архівні документи – центральних та місцевих інституцій, відповідальних за проведення гідрографічних робіт у Північному Причорномор'ї: офіційна та ділова документація (листування з установами, відомчі розпорядження, циркуляри, постанови); опубліковані (в різні періоди) збірники документів та матеріалів, законодавчі акти, статистичні матеріали, звіти, публіцистика, періодична преса.

Автор прагнула до вивчення й використання саме неопублікованих джерел. Пошукову роботу проведено в таких архівах: Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК), державному архіві Одеської області (ДАОО), державному архіві Миколаївської області (ДАМО), архіві Миколаївської астрономічної обсерваторії (АМАО). Вагомий пласт документів з історії розвитку транспортного сполучення, поліпшення систем безпеки плавань цивільного флоту водними артеріями територіального простору, що досліджується, розміщено у фондах ЦДІАК України, де зберігаються документи різних підрозділів та відділів Київського округу шляхів сполучення (ф. 692). Документи охоплюють часовий період від створення в 1843 р. Десятого округу шляхів сполучення з центром у Києві, перейменування його в 1881 р. в Київський округ шляхів сполучення (КОШС) та ліквідації округу в 1919 р. Справи фонду вміщують інформацію про діяльність цивільного флоту в Північному Причорномор'ї, установ транспорту та зв'язку. Окремі неопубліковані джерела з теми містять ф. 64 «Сотенні канцелярії полків Гетьманської України», ф. 293 «Київський цензурний комітет» та інші. Важливе значення для історико-наукової реконструкції і загальної картини становлення й розвитку гідрографії Північного Причорномор'я мають надзвичайно інформативні фонди архівів Півдня України, де, як вище зазначалося, зосереджувалися гідрографічні служби Чорноморського флоту. Великий обсяг інформації вміщує Державний архів Миколаївської області, зокрема, ф. 230 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора», ф. 243 «Канцелярія будівництва м. Миколаєва», ф. 229. «Канцелярія Миколаївського градоначальника», ф. 239 «Миколаївський міський статистичний комітет». Документальний масив, що зберігається в Державному архіві Одеської області, вміщує листування між державними органами, міськими управліннями міст Північного Причорномор'я та гідрографічними установами Чорноморського флоту з приводу організації гідрографічних експедицій, побудови нових та ремонту наявних маяків і загороджувальних знаків, створення та діяльності у різних портах Півдня України лоцманських товариств.

Важливою складовою джерельної бази є опубліковані документи, що відтворюють певні аспекти історичного поступу в формуванні як загальнодержавної системи гідрографічної служби Російської імперії, так і Гідрографічної служби Чорноморського флоту. Серед них першість посідають

опубліковані збірники законодавчих державних актів, розпоряджень Морського міністерства, Міністерства шляхів сполучення, Міністерства фінансів, наказів головних командирів Чорноморського флоту, що регулювали діяльність гідрографічних установ Півдня України. Ці матеріали дають можливість відстежити процес формування структури управління гідрографічної служби та здійснити аналіз наслідків гідрографічних досліджень у політичній, економічній, соціальній та військовій галузях.

Інформація про діяльність гідрографічних установ та вчених-гідрографів Чорноморського флоту в другій половині XIX – на початку XX ст. вміщується у спеціальних тематичних збірках: «Звітах директора Гідрографічного департаменту Морського міністерства» (1854–1883 рр.) та щорічних звітах Головного Гідрографічного управління (1885–1916 рр.). У них міститься статистика про результати гідрографічних досліджень, інформація про матеріальну складову гідрографічних організацій.

Доповнюють документальну базу дослідження звіти керівників навчальних закладів, які готували кадри для флоту, зокрема й у галузі гідрографії. Специфічною групою опублікованих джерел стали статистичні матеріали, що містять різноманітні відомості з географії, економіки, військових та торговельних відносин Російської імперії XIX – початку XX ст.

У другій половині XIX ст., у зв'язку зі зростанням державної значущості гідрографічної служби досягнення в галузі гідрографії широко висвітлювалися у періодичній пресі, зокрема в журналах «Морський збірник», «Записки з гідрографії». У 1835 р. розпочався щорічний випуск збірників «Опис маяків Російської імперії». Публікації відомих вчених-гідрографів М. Акимова, І. Белавенця, Ф. Врангеля, В. Зарудного, Н. Коргуєва, М. Кумані, М. Манганарі, Г. Саричева, істориків П. Мордовіна, С. Огороднікова висвітлювали окремі аспекти як гідрографічної науки, так і створення та трансформації структур управління гідрографічної служби, питань підготовки кадрів. Аналіз стану безпеки цивільного судноплавства через діяльність лоцманських товариств знаходимо у часописі «Російське судноплавство торгове й промислове, на річках, озерах і морях» (із 1902 р. – «Російське судноплавство»), що виходив у 1886–1917 рр. Окремо серед використаних джерел можна виділити довідково-інформаційні видання – енциклопедії, статистичні й галузеві видання, адрес-календарі та інше.

Отже, на підставі аналізу широкого переліку джерел та архівних матеріалів автор дослідила процес формування і функціонування гідрографічної служби на теренах України з урахуванням суспільно-політичних змін, що відбулися в означений період.

Методологічні засади дослідження представлені у *підрозділі 1.3 «Теоретико-методологічні засади дослідження»*. Вони базуються на загальнонаукових принципах історичної достовірності, наступності, діалектичного розуміння історичного процесу та ґрунтуються на пріоритеті документів, що дають змогу всебічно проаналізувати діяльність установ гідрографічних та лоцманських служб. Важливими шляхами розв'язання проблеми цього дослідження є

застосування загальнонаукових (типологізація, класифікація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід), власне історичних (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий) методів дослідження, а також методів джерелознавчого та історіографічного аналізу та синтезу. Дотримуючись принципу історизму, автор розглядала діяльність гідрографічних установ та організацій у хронологічній послідовності з урахуванням громадсько-політичних та соціально-економічних змін у суспільстві. Одним із основоположних принципів під час підготовки дослідження став принцип об'єктивності. Досліджувані гідрографічні служби вивчалися з урахуванням як позитивних, так і негативних проявів, визначення яких уможливило об'єктивне неупереджене оцінювання діяльності означених гідрографічних установ та організацій.

Джерельна база цієї роботи формувалася на міждисциплінарних засадах: використовувалися відомості з різних галузей знань. Поєднання історичного й логічного методів дозволило визначити загальні закономірності становлення та розвитку фахових комунікацій у світовому та вітчизняному контексті, виділити специфічні особливості виникнення та діяльності вітчизняної гідрографічної служби у ХІХ – на початку ХХ ст. Історико-хронологічний метод дозволив розглянути різноманітні напрями діяльності гідрографів у контексті проблем, що поставали перед ними.

Отже, дослідження історіографії та першоджерел із залученням сучасної теоретико-методологічної бази дозволило зробити висновок, що на сучасному етапі у вітчизняній історіографії відсутні наукові розробки, які містять всебічне комплексне вивчення проблеми зародження, становлення і діяльності гідрографічної служби Північного Причорномор'я.

У *другому розділі* «**Організація гідрографічної служби на Чорному морі в першій половині ХІХ ст.**» охарактеризовано процес зародження гідрографічної служби у Північному Причорномор'ї, що відбувався паралельно з формуванням Чорноморського флоту.

У *підрозділі 2.1* «**Закладення основ управління гідрографічної служби: історичні передумови**» досліджено динаміку формувань гідрографічних потреб у торговельно-промисловому та військово-морському комплексах Російської імперії, зокрема Півдня України на початковому етапі освоєння земель Північного Причорномор'я. Формування гідрографічної служби починалося з виконання морськими офіцерами окремих описів гирл річок, гаваней, ділянок морського узбережжя на замовлення державних структур з метою освоєння територій, морської торгівлі, забезпечення військових дій. Поступово виокремлювалися основні функції служби, а саме: описання об'єктів та їх природного різноманіття, креслення берегів з зазначенням глибин, характеру ґрунтів, якірних стоянок, підходів до берегових споруд. Наполеглива праця гідрографів у дослідженні та картографуванні чорноморського театру приносила хороші результати. Однак потреби флоту, що розвивався, зростали більш швидкими темпами, адже водночас із розвитком військово-морського флоту зростало і торговельне судноплавство. На початку ХІХ ст. в економічному розвитку міст південної України спостерігається певний розподіл: мілітарна

спрямованість Севастополя, Миколаєва та торговельно-промислова – Херсона й Одеси. Важливою складовою економічного життя України XIX ст. стало входження її у світовий економічний простір. Відтак, виникла необхідність у більш досконаліх та докладних відомостях про глибини, ґрунти, течії, підводні небезпеки припортових акваторій. Назріла необхідність організації об'ємних гідрографічних робіт на якісно новому науково-технічному рівні.

Проведений аналіз роботи гідрографічних установ свідчить, що на багатьох етапах історії чорноморська гідрографія займала дещо уособлене, автономне положення в системі імперської гідрографічної служби. Саме у Миколаєві – головному центрі військового кораблебудування в означений період розміщувалися командування, штаб Чорноморського флоту та його головні гідрографічні установи. На основі аналізу документів, з'ясовано, що значну роль у розвитку гідрографії відіграла діяльність Головних командирів Чорноморського флоту, які сприяли проведенню гідрографічних досліджень, оснащенню спеціальних експедицій усім необхідним та безпосередньо брали в них участь. Простежено, що великий внесок у процес становлення та розвитку гідрографічної служби Півдня України зроблено науковими установами Чорноморського флоту, які зосереджувалися на той час у Миколаєві. У Депо карт Чорноморського флоту, заснованому в 1803 р., як підсумок роботи гідрографічних експедицій, укладалися та друкувалися морські карти й атласи, лоції та інші посібники для плавань. Миколаївська морська астрономічна обсерваторія з моменту заснування (1821–1827 рр.) стала базою астрономічних досліджень для моряків-гідрографів.

У підрозділі 2.2 **«Формування кадрового складу та результати діяльності гідрографів Чорноморського флоту»** здійснено аналіз діяльності системи навчальних закладів морського відомства. Доведено, що саме з їх випускників формувалася кадровий склад Чорноморської гідрографії. Професійна освіта моряків в Україні визначалася створенням нової системи морських освітніх установ, розвитку якої сприяло запровадження чіткої схеми комплектування корабельних екіпажів військового та комерційного флоту виключно вихованцями морських навчальних закладів. Так, за півстоліття близько 450 випускників лише Чорноморської штурманської роти стали офіцерами-штурманами. Серед них відомі гідрографи Є. Манганарі, П. Белявський, І. Казаков. Наведені факти свідчать, що підготовка офіцерів флоту на Півдні України у XIX ст. сприяла формуванню всебічно освічених офіцерських кадрів, які паралельно з виконанням основних завдань флоту займалися виконанням різних гідрографічних завдань.

У ході дослідження з'ясовано, що на всіх етапах становлення та розвитку гідрографічної служби Північного Причорномор'я гідрографи брали активну участь у виконанні державних господарсько-економічних завдань, у військовий період мобілізували всі матеріально-технічні засоби для надійного забезпечення флоту. За підсумками роботи гідрографічних експедицій першої половини XIX ст. у Миколаєві в Чорноморському гідрографічному депо видано: в 1842 р. – перший «Повний атлас Чорного та Азовського морів», у 1850 р. – Лоцію Мармурового моря, у 1851 р. – першу систематизовану Лоцію Чорного моря, що відповідала усім вимогам того часу.

Отже, проведення великого обсягу гідрографічних досліджень та картографування берегів Чорного, Азовського та Мармурового морів сприяло формуванню стійкої системи безпеки плавання кораблів та відіграло важливу роль в економічній та бойовій діяльності флотів.

У підрозділі 2.3 «Днопоглиблювальні роботи та служба маяків як суспільно-економічна потреба Північного Причорномор'я» визначено, що в процесі становлення основ гідрографічної служби Півдня України формувалася система безпеки плавання, проводилися днопоглиблювальні роботи, що стало одним із напрямів діяльності Гідрографічної служби Чорноморського флоту. Під керівництвом Дирекції маяків і лоцій, що стала підрозділом Гідрографічної служби Чорноморського флоту з 1817 р., здійснювалося будівництво маяків і постановка застережних знаків, нагляд за їх станом. Зазначимо, що вдосконалення маяків, переважно їх світлотехнічного обладнання, йшло поряд з розвитком науки, техніки та промисловості. Із застосуванням електричного струму на маяках (із 1861 р.) світлові та звукові сигнали стали більш потужними та надійними. У найбільш небезпечних місцях, де неможливо встановити стаціонарні маяки та інші засоби навігаційного оснащення, використовували плавучі маяки – спеціальні службово-допоміжні судна з розміщеними на борту засобами навігаційного оснащення, що призначалися для забезпечення безпечного проходження суден. З'ясовано, що склад службовців маяків із дня їх заснування і до Кримської війни (1853–1856 рр.) комплектувався з військовослужбовців. Проте недоліки в забезпеченні безпеки плавань, що виявилися в ході Кримської війни, вимагали певного вдосконалення служб, що несли за це відповідальність.

У третьому розділі «Розвиток гідрографії на Чорному морі в період будівництва парового флоту в другій половині XIX – на початку XX ст.» з'ясовано, що на тлі змін у соціально-економічній та військово-політичній сферах спостерігається більш масштабний розвиток гідрографічних досліджень на Чорному та Азовському морях.

Підрозділ 3.1 «Реорганізація структури гідрографічної служби на тлі промислового перевороту на Півдні України» присвячено змінам, що відбулися в системі чорноморської гідрографії внаслідок швидкого розвитку капіталістичних відносин. Установлено, що дієвим поштовхом для подальшого розвитку гідрографічних робіт став новий етап у суднобудуванні, а саме перехід від будівництва дерев'яних вітрильників до створення металевих парогвинтового флоту. Джерела свідчать, що у процесі облаштування комерційних портів у Північному Причорномор'ї в другій половині XIX ст. виріс обсяг днопоглиблювальних робіт. Створення парового панцерного флоту потребувало більш досконалого навігаційного обладнання. На цивільні та військові судна в означений період постачалися сучасні навігаційні та гідрографічні прилади: хронометри, секстанти, компаси, лаги, лоти та інше. На флоті організовувалися та проводилися регулярні гідрографічні експедиції, виконувалися зйомки берегів та проміри глибин. У 1860 р. гідрографічне відділення штабу Чорноморського флоту реформували в Гідрографічну частину Миколаївського порту – головного порту на Чорному морі – з виконанням усіх попередніх функцій. У 1861 р.

Гідрографічну частину і Дирекцію чорноморських та азовських маяків об'єднали. У 1881 р. у зв'язку з прийняттям 20-річної суднобудівної програми будівництва військового флоту підрозділи Морського міністерства, зокрема й Гідрографічний департамент, зазнали структурних змін. У ході реорганізації затверджено нове Положення про управління морським відомством, відповідно до якого Гідрографічний департамент перейменовано у Головне гідрографічне управління (ГГУ), функції якого розширилися.

Отже, у Північному Причорномор'ї в другій половині ХІХ ст. в ході масштабних економічних перетворень відбувається остаточне формування системи Гідрографічної служби Чорноморського флоту: функцій, органів управління та технічних засобів.

У підрозділі 3.2 йдеться про **«Гідрографічні дослідження та перші океанологічні експедиції»**. Розширення зони плавання гвинтових суден у другій половині ХІХ ст. вимагало виконання більш докладних гідрографічних робіт на більших площинах з урахуванням плавання маневрених панцерних кораблів, що глибоко сидять у воді. Із початком будівництва металевого флоту з'явилися нові вимоги до вивчення магнітного поля на морі, до знання рельєфу та ґрунту дна для забезпечення плавання підводних човнів та використання мінно-торпедної зброї. Із цією метою організовувалися та здійснювалися широкомасштабні планові експедиції гідрографів як у межах країни, так і закордонні (дослідження С. Й. Макарова в Босфорі у 1881–1882 рр.), організовувалися перші океанологічні експедиції (Чорноморська експедиція 1890–1891 рр.). Використання секстантів та хронометрів на кораблях підвищило точність обрахування шляху та висунуло більш жорсткі вимоги до навігаційних карт. У цей період гідрографічні експедиції, організовані Гідрографічною службою Чорноморського флоту, очолювали відомі вчені: С. Й. Макаров, В. І. Зарудний, М. І. Андрусов, Й. Б. Шпіндлер та інші. За підсумками робіт експедицій створено нові лоції, карти та атласи. У ході дослідження визначено, що на початок Першої світової війни рівень гідрографічних досліджень Чорного та Азовського морів визнавався найкращим на теренах Російської імперії.

У підрозділі 3.3 **«Формування системи маяків: організаційні та технологічні зміни»** зосереджено увагу на тому, що розвиток засобів навігаційного оснащення супроводжувався значними новаціями. Ішов процес якісних змін та технічного вдосконалення: відбувався перехід на освітлення маяків не рослинною олією, а мінеральним паливом та за допомогою електричних приладів. Перший електричний маяк на Чорному морі оснащено в Одесі в 1869 р. Використовували нові технології в будівництві маяків. Ожарський – перший у світі маяк, збудований із залізобетону, почав функціонувати у 1905 р. Збудовано його поблизу Миколаєва на Ожарській косі Дніпро-Бугського лиману. У 1912 р. розпочато впровадження ацетиленового освітлення маяків. Із цією метою в Керчі збудували ацетиленовий завод. Перед Першою світовою війною 17 маяків мали телефонний зв'язок. Про недостатнє освітлення берегів Чорного і Азовського морів свідчать архівні документи, де вказано, що в другій половині ХІХ ст. в

Англії на кожні 11,5 миль припадав один маяк, тоді як на узбережжі південних морів імперії розміщено один маяк на 103 милі.

Історіографічний та джерельний матеріал свідчить, що на початок ХХ ст. під контролем Дирекції чорноморських та азовських маяків перебувало технічно складне господарство засобів навігаційного оснащення морів. Рівень забезпечення технічним обладнанням чорноморських та азовських маяків залежав здебільшого від західноєвропейських постачальників.

У підрозділі 3.4 «Лоцманські організації як складова гідрографічної служби. Метеорологічні спостереження в Північному Причорномор'ї» обґрунтовано, що особливою складовою гідрографічних установ є лоцманська служба, що здійснює безпечне проведення суден у певних районах, де потребуються точні знання місцевих умов плавання та визначено, що важливим напрямом гідрографічної служби є гідрометеорологія. На Чорному та Азовському морях зародження лоцманського промислу відноситься до початку ХІХ ст. Перші лоцманські організації у Північному Причорномор'ї сформовано у середині ХІХ ст. У кінці ХІХ ст. введено єдину в країні організацію лоцманської служби з підпорядкуванням Морському міністерству через Головне гідрографічне управління.

Метеорологічні спостереження на Чорному морі розпочалися ще в період формування флоту. Першу гідрометеостанцію відкрито у Миколаєві в 1801 р. У різні часові проміжки і з різних причин гідрометеорологічні спостереження на кораблях проводилися нерегулярно і, як свідчать джерела, на кінець століття значно скоротилися. Лише окремі морські офіцери (С. Й. Макаров, М. А. Рикачов, Р. Р. Стронський) звертали увагу на те, що погода та стан моря мають важливе значення при виконанні як цивільних, так і бойових завдань флоту. Постійний дефіцит коштів та бюрократична система державних органів значно сповільнювали процес створення служби погоди. Тільки в 1915 р. в умовах ведення бойових дій із метою вдосконалення гідрометеорологічного забезпечення створено Головне метеорологічне управління (Головмет).

Отже, на початок ХХ ст. чорноморськими гідрографами виконано значний обсяг робіт із вивчення морів та навігаційно-гідрографічного забезпечення й створення максимально безпечних умов для комерційного та військово-морського флотів.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне дослідження дозволило відтворити цілісну, документально підтверджену картину створення та розвитку системи Гідрографічної служби Чорноморського флоту в ХІХ – на початку ХХ ст. Виокремимо висновки, що узагальнюють основні результати дослідження.

1. Проведений історіографічний аналіз сучасного стану проблеми зародження, становлення і розвитку гідрографії Півдня України показав, що у вітчизняній історіографії досліджувана тема не стала предметом спеціального вивчення. Опрацювання історіографічних джерел та узагальнення попередніх публікацій окреслило методологічні та джерелознавчі засади дослідження, що

дало змогу ввести до обігу значну кількість нових архівних матеріалів. Установлено, що великий документальний та статистично-інформаційний ресурс із досліджуваної теми зосереджено в державних архівах Києва, Миколаєва та Одеси. Здійснено аналіз та систематизацію матеріалів наукових фондів музеїв та бібліотек.

Сформована репрезентативна джерельна база в поєднанні з обраними теоретико-методологічними засадами дали змогу відтворити найповнішу на сьогодні картину організації, створення й різнопланової діяльності гідрографічних служб Півдня України і з'ясувати їх внесок у розвиток економіки країни.

2. Вивчення основних тенденцій та особливостей соціально-економічного розвитку Російської імперії у XIX – на початку XX ст. дозволило проаналізувати й визначити стан гідрографічних служб у цілому в державі та зокрема у південній Україні. Проведений аналіз гідрографічних установ свідчить, що на багатьох етапах історії чорноморська гідрографія займала дещо відокремлене, автономне положення в системі російської гідрографічної служби. Тільки в Петербурзі й Миколаєві укладалися, гравірувалися та друкувалися морські карти, атласи, лоції та інші посібники, працювали майстерні морехідних інструментів, магнітні павільйони. Першу Морську обсерваторію в Російській імперії заснували в Миколаєві, пізніше – в Петербурзі та інших портах. Як показав аналіз джерел та наукової літератури, незважаючи на виключно потужний вплив зовнішніх факторів (зміни в державній структурі управління, економіці країни, військові конфлікти) на гідрографічну службу Чорноморського регіону, система не лише зберігала свої потенційні можливості, але й швидко їх відновлювала. Джерела свідчать, що на всіх етапах діяльності Гідрографічної служби Чорноморського флоту функціонували місцеві навчальні заклади, що готували кадри офіцерів-гідрографів, з яких формувалися регіональні гідрографічні експедиції. Отже, факти, викладені в дослідженні, свідчать про наявність постійно діючого фактора саморегуляції розвитку гідрографії Півдня України.

3. На основі аналізу першоджерел окреслено роль гідрографічних досліджень в економічній, соціальній, військовій галузях через своєчасне надання достовірної, точної та повної гідрографічної інформації з метою забезпечення безпеки плавання як цивільного, так і військового флотів. На всіх етапах становлення та розвитку гідрографії в Північному Причорномор'ї гідрографи брали активну участь у виконанні державних господарсько-економічних завдань, у військовий період мобілізували всі матеріально-технічні засоби для надійного забезпечення бойових дій. Спираючись на досвід світового наукового співтовариства, під впливом науково-технічного прогресу офіцери-гідрографи впроваджували нові форми організації і методи гідрографічних досліджень. Установлено, що в процесі вдосконалення методів гідрографічних робіт на Чорному морі випробовувалися, освоювалися і вдосконалювалися різноманітні гідрографічні прилади та інструменти, техніка для маяків. Майстерність чорноморських спеціалістів у створенні та ремонті штурманських, маякових

новинок та пристосувань неодноразово відзначалися не лише на всеросійських, а й на міжнародних виставках.

4. На широкому історичному тлі кінця XVIII – початку XX ст. у контексті суспільно-політичних подій, що відбувались у Російській імперії, досліджено процес становлення і трансформації наукових, організаційних, адміністративних складових формування основ гідрографічної служби Півдня України. Встановлено, що дієвим поштовхом для подальшого розвитку гідрографічних робіт став новий етап у суднобудуванні, а саме перехід від будівництва дерев'яних вітрильників до створення металевого паро-гвинтового панцерного флоту. В другій половині XIX ст. активно розвивалося будівництво портів, торговельне та пасажирське судноплавство, міжнародна морська торгівля, що потребувало значного гідрографічного забезпечення. Досліджені джерела свідчать, що зміст гідрографічних робіт невпинно розширювався, що супроводжувалося постійним реформуванням управлінських структур.

5. У процесі дослідження здійснено оцінку особистого внеску вчених-гідрографів та офіцерів Чорноморського флоту в становленні теоретичних та прикладних основ гідрографічної науки. Гідрографічна служба Чорноморського флоту стала своєрідною школою кадрів. Багато гідрографів, отримавши знання і практичні навички на Чорному морі, ставали видатними діячами на теренах світової гідрографічної науки: Ф. Беллінсгаузен, С. Макаров, В. Зарудний, М. Андрусов та інші. Чорноморські гідрографи за всіх умов залишалися на посту, виконуючи свої професійні обов'язки. Їх сумлінна праця в експедиціях, на гідрографічних судах, на маяках, у типографіях та майстернях дозволила створити науковий потенціал та матеріально-технічну основу успіхів Чорноморської гідрографії.

6. Досліджено основні напрями діяльності гідрографічних служб; проведено їх структурно-функціональний аналіз, за результатами якого з'ясовано структуру, кількісний і професійний склад, фінансово-економічні засади діяльності. Виявлено зв'язки та взаємозалежність між основними елементами системи гідрографії, зовнішніми та внутрішніми, об'єктивними та суб'єктивними факторами впливу. Досліджено динаміку змін у ієрархічній структурі системи Гідрографічної служби Чорноморського флоту як складової державної гідрографії XIX – початку XX ст.

7. Висвітлено основні напрями гідрографічних досліджень, визначено закономірність процесів розвитку гідрографії, особливості тенденцій у практичній діяльності гідрографів на тлі економічної та військової політики та технічних реалій часу. Встановлено, що гідрографічна служба на Чорному та Азовському морях у кінці XVIII – на початку XX ст. розвивалася неоднозначно. В її історії відомі як етапи підйому, так і періоди застою. Зміст цих періодів об'єктивно зумовлювався конкретними подіями в історії Російської імперії, зокрема Півдня України.

8. Здійснене дослідження доводить актуальність окресленої проблематики та акцентує увагу на подальшому, більш глибокому вивченні різних аспектів теми як то: розвиток маякової справи у Північному Причорномор'ї; зародження та

функціонування служби погоди при Миколаївській морській астрономічній обсерваторії та інші. Важливим напрямом майбутніх історичних розвідок є конкретизація ролі гідрографічних досліджень в оптимізації господарської діяльності в територіальному морі України, на внутрішніх водних шляхах та у військовій галузі південного регіону. Ще одним актуальним напрямом залишається персоніфікація діяльності та внеску в розвиток гідрографічної науки найкращих представників цієї галузі.

Узагальнення і висновки, зроблені в результаті дослідження, є корисними для визначення тенденцій і можливостей організації та діяльності служби гідрографії в іншому часовому вимірі та в інших соціально-економічних умовах, зокрема в сучасності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Мітковська Т. С. Становлення та розвиток гідрографічної служби на Чорному морі у ХІХ ст. // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Випуск 3.35: Історичні науки. Миколаїв, 2013. С. 288–293.

2. Мітковська Т. С. Внесок видатного вченого С. Й. Макарова у дослідження Чорного моря в ІІ половині ХІХ ст. // Наукові праці: науково-методичний журнал. Миколаїв: вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. Вип. 229. Т. 241. Історія. С.133–137.

3. Мітковська Т. С. Гідрографічні дослідження у Північному Причорномор'ї в другій пол. ХІХ – на початку ХХ ст. // Чорноморський літопис: науковий журнал. Миколаїв: вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. Вип. 10. С. 191–196.

4. Мітковська Т. С. Роль Миколаївської морської астрономічної обсерваторії в гідрографічних дослідженнях у Північному Причорномор'ї в першій половині ХІХ ст. // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. Вип. 14. С. 92–97.

5. Мітковська Т. С. Формування кадрів для Чорноморської гідрографічної служби в кінці ХVІІІ–ХІХ ст. // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць. № 1 (39), липень 2015 р. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. С. 125–129.

6. Мітковська Т. С. Розвиток гідрографії у Північному Причорномор'ї в ХІХ – на початку ХХ ст.: джерельна база дослідження // Емінак: науковий щоквартальник. № 3 (19). Т 1. Київ – Миколаїв, 2017. С. 67–72.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження:

7. Митковская Т. С. Николаевская морская астрономическая обсерватория как памятник науки и техники // Матеріали 3-ї Всеукраїнської науково-практичної

конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи». Київ, 2004. С. 62–65.

8. Денисов Е. С., Митковская Т. С. Освещает весь горизонт. История Бердянского маяка // Материалы XI Крымских Международных научных чтений «Воронцовы и русское дворянство». (г. Алушка) Сборник докладов «Воронцовский дворец. Образ и время». Симферополь: Орианда, 2009. С. 164–169. (Особистий внесок автора в публікації становить 50 %).

9. Мітковська Т. С. Миколаївська морська астрономічна обсерваторія // Миколаївські визначні місця. Науково-популярне видання під ред. В. А. Карнауха. Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2010. С. 227–246.

10. Митковская Т. С., Владирчук А. Д. Роль Николаева в создании Черноморского флота. Конец XVIII – первая половина XIX в. // Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії». Севастополь, 2011. С. 175–182. (Особистий внесок автора в публікації становить 80 %).

11. Митковская Т. С. Роль Николаева как тыловой базы в годы Крымской войны (1853–1856 гг.) // Бахчисарайский историко-культурный заповедник. Альминские чтения. Материалы научно-практической конференции. Выпуск 3. Симферополь: Бизнес-Информ, 2012. С. 121–129.

12. Митковская Т. С. Оборона Николаева в период Крымской войны. 1855 г. // Бахчисарайский историко-культурный заповедник. Альминские чтения. Материалы научно-практической конференции «Место Крымской (Восточной) войны в европейских военных конфликтах XIX в.». Вып. 4. Симферополь – Бахчисарай, 2014. С. 59–65.

13. Мітковська Т. С. Розвиток маякової служби в Північному Причорномор'ї у XIX ст. // Збірник наукових праць Шуменського університету «Єпископ Константин Преславски». Том 11: Поняття, цінності, промени. Історія та: Време и реалности. Варна (Болгарія). 2015. С. 259–270.

14. Мітковська Т. С. Заснування Депо карт Чорноморського флоту // Аркасівські читання: Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. 17–18 квітня 2015 р. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. С. 159–161.

15. Мітковська Т. С. Розвиток гідрографії Північного Причорномор'я у XIX ст. Історіографія питання // Військова історія Північного Причорномор'я: від найдавніших часів до сьогодення: збірка матеріалів конференції. Миколаїв, 2016. С. 121–126.

16. Мітковська Т. С. Днопоглиблювальні роботи у Дніпровсько-Бузькому лимані та інших водоймах Північного Причорномор'я у XIX ст. // Матеріали X Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження» (Миколаїв, 20–21 жовтня 2016 р.). Миколаїв, 2016. С. 98–101.

АНОТАЦІЯ

Розвиток гідрографії у Північному Причорномор'ї у ХІХ – на початку ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01. – історія України. – Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв, 2018.

З урахуванням історичного досвіду проведено комплексне дослідження становлення гідрографічної служби у Північному Причорномор'ї як наслідку створення у кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Чорноморського флоту та розвитку гідрографії у процесі економічних та політичних зрушень у ХІХ – на початку ХХ ст.

На основі широкої джерельної бази досліджено динаміку формування гідрографічних засад у торговельно-промисловому та військово-морському комплексах Російської імперії, зокрема Північного Причорномор'я в означений період. Указано на важливість гідрографічних досліджень у таких економічних сферах регіону, як торгівля, транспорт, безпека мореплавства, безпека життєдіяльності та інших. Аналіз функціонування системи навчальних закладів морського відомства показав, що саме з їх випускників формувався кадровий склад Чорноморської гідрографії. У дослідженні розкрито значущість наукового доробку провідних вчених-гідрографів, їх внесок у забезпечення безпеки плавання як цивільного, так і військового флотів та їх значення на тлі європейської науки. У процесі вдосконалення методів гідрографічних досліджень на Чорному морі формувалася матеріально-технічна база гідрографічних служб, випробовувалися, освоювалися й удосконалювалися різноманітні гідрографічні прилади та інструменти, створювалися майстерні морехідних інструментів.

У ході дослідження встановлено чинники, що негативно впливали на розвиток гідрографії: економічна відсталість Російської імперії та бюрократичні перепони. Аналіз процесу становлення та подальшого розвитку гідрографічної науки, практичних кроків у забезпеченні безпеки плавання територіальними водами України в минулому, дають нам можливість для оцінки сучасних і прогнозування майбутніх тенденцій розвитку гідрографічної науки.

Ключові слова: гідрографія, гідрографічні дослідження, картографування, лоція, лоцманська служба, маяки, Чорне море, Чорноморський флот, Північне Причорномор'я.

АННОТАЦИЯ

Развитие гидрографии в Северном Причерноморье в ХІХ – в начале ХХ вв. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01. – история Украины. – Николаевский национальный университет им. В.А. Сухомлинского, Николаев, 2018.

С учетом исторического опыта проведено комплексное исследование становления гидрографической службы в Северном Причерноморье как следствие создания в конце ХVІІІ – в начале ХІХ вв. Черноморского флота и развития

гидрографии в процессе экономических и политических изменений в XIX – в начале XX вв.

На основе широкой источниковой базы исследовано динамику формирования гидрографических потребностей в торгово-промышленном и военно-морском комплексах Российской империи, в частности Северного Причерноморья в обозначенный период. Указано на важность гидрографических исследований в таких экономических сферах региона, как торговля, транспорт, безопасность мореплавания, безопасность жизнедеятельности и др. Анализ работы системы учебных учреждений морского ведомства показал, что именно из их выпускников формировался кадровый состав Черноморской гидрографии. В исследовании раскрыто значение научной деятельности ведущих ученых-гидрографов на фоне европейской науки, их вклад в обеспечение безопасности плаваний как гражданского, так и военного флотов. В процессе усовершенствования методов гидрографических исследований на Черном море формировалась материально-техническая база гидрографических служб, испытывались, осваивались и усовершенствовались разнообразные гидрографические приборы и инструменты, создавались мастерские мореходных инструментов.

В ходе исследования определены причины, которые негативно влияли на развитие гидрографии: экономическая отсталость Российской империи и бюрократические преграды. Анализ процесса становления и дальнейшего развития гидрографической науки, практических шагов в обеспечении безопасности плаваний территориальными водами Украины в прошлом, дают нам возможность для оценки современных и прогноза будущих тенденций развития гидрографической науки.

Ключевые слова: гидрография, гидрографические исследования, картографирование, лоция, лоцманская служба, маяки, Черное море, Черноморский флот, Северное Причерноморье.

ANNOTATION

Development of hydrograph in the Northern Black Sea region in the XIX – beginning of the XX centuries – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.01. - History of Ukraine. – Mykolaiv V.O. Sukhomlynsky National University. – Mykolaiv, 2018.

The Black Sea region has long played an important role - the most important sea routes on the Black Sea crossed among the countries from the ancient world to our days. In this study, for the first time, a complex attempt was made to analyze the historical process of the origin, formation and development of the hydrographic service system in the Black Sea in the XIX – beginning of the XX centuries.

Taking into account the historical experience, we conducted a comprehensive study of the development of the hydrographic service in the Northern Black Sea Region as the consequences of the creation of the Black Sea Fleet at the end of the XVIII – beginning of the XIX centuries and the development of hydrograph in the process of economic and political changes in the XIX – beginning of the XX centuries.

Today, the marine industry and, above all, the transport, industrial and military fleets of Ukraine - the maritime state with a well-developed water transport infrastructure, require reliable navigation and hydrographic support. Therefore, it is urgent to study the process of the origin and development of the hydrographic service, an industry important for solving a complex of social-economic and political problems of the state. The urgency of the research work is determined by the need to understand the history of the origin of hydrographic and pilot services in order to understand the directions for the further development of both the transport industry and the Naval Forces of Ukraine. That is why it is important objective scientific analysis and definition of the general and specific trends of the evolution of hydrographic surveys in the northern Black Sea region from the beginning of the creation of the Black Sea Fleet Hydrographic Service and the beginning of the XX century.

The relevance of this study is determined by the insufficient development of this theme in the scientific literature. The historiography analysis of the formation and development of the hydrograph of the South of Ukraine showed that in the domestic literature this theme didn't become a subject of special study. The formed representative source researching base of the dissertational investigation, presented mainly by the documents first introduced into the scientific circulation, made it possible to reconstruct the most complete picture of the organization, creation and diversified activity of the hydrographic services of the South of Ukraine and to determine their contribution to the development of the country's economy.

The dynamics of the formation of hydrographic needs in the naval and commercial and industrial complexes of the Russian Empire and, in particular, the Northern Black Sea Region during the designated period was investigated, based on a wide source study base. The importance of hydrographic research in such economic spheres of the region as the defense industry, trade, transport, safety of navigation, safety of vital activity, etc. is pointed out.

Analysis of the activity of the system of educational institutions of the maritime administration showed that the personnel of the Black Sea hydrograph were formed from their graduates. The importance of scientific activity of leading hydrographers, their contribution to the safety of navigation of both the military and civilian fleet and their significance according to European science is showed in this investigation.

During improving the methods of hydrographic research on the Black Sea, the material and technical base of hydrographic services was formed, various hydrographic instruments and instruments were tested, and mastered and improved, workshops of nautical instruments and lighthouse equipment were created.

The study revealed that the hydrographic service on the Black and Azov Seas developed ambiguously throughout the XIX century. In it's history are known as the stages of recovery, and periods of stagnation. The content of these periods is objectively conditioned by concrete events in the history of the Russian Empire, in particular the South of Ukraine.

In the course of the investigation, the causes that negatively affected at the development of hydrograph during the researched period were identified - bureaucratic obstacles, economic backwardness.

Consideration of the historical way of development of hydrograph as an integral science and its separate subdivisions, sending to its most famous representatives, analysis of the process of formation and further development of hydrographic science, practical ways in guaranteeing the safety of navigation by territorial waters of Ukraine in the past give us the opportunity to assess the current state of the subject, determine it further promising areas of scientific research in the context of comparative historical analysis for the assessment of modern and forecast of future trends of development of hydrographic science.

Key words: hydrograph, hydrographic research, mapping, lotsia, pilot age service, lighthouses, the Black Sea, the Black Sea Fleet, the Northern Black Sea Coast.

Підп. до друку 21.04.2018. Формат 60×84/16.

Обл.-вид. арк. 0,9. Ум. друк. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам. 2104-1.

Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г. В.

54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.

Свідоцтво МК № 11 від 26.01.2007 р.